

Načasování a kombinování práce a péče o malé děti

Marie Hašková

práce, stejně jako neplatí, že v etapě, kdy lidé žijí se svými dětmi, působí hlavně vlivy ze sféry rodiny. Faktory z oblasti práce, které ovlivňují průběh pracovního života na ten soukromý, se vyskytují v období bezdětnosti i v období s dětmi. Některé z nich jsou shodné pro obě etapy, nicméně může se lišit směr jejich působení. Zatímco například pevná pracovní doba v etapě bezdětnosti kombinaci práce a soukromí usnadňuje, ve fázi s dětmi je tomu naopak. Jiné vlivy jsou zase specifické pro dané období. V období života rodiny s dětmi se například neobjevuje vliv zastávané pozice ve firmě či organizaci, jak je tomu u bezdětnosti, zato je zde patrné působení délky pracovní doby na možnost kombinovat práci s rodinným životem.

Vlivy ze soukromého života se objevují ve všech sledovaných obdobích. Nicméně ve fázi života rodičů s dětmi v rodině se uplatňují výrazně ty faktory, které odrážejí specifčnost tohoto období – jako věk nejmladšího dítěte, ale také neshody ohledně rodinných financí.

Třebaže se péčí o druhé bývá spojováno období života lidí s dětmi v rodině, kdy lidé této aktivitě věnují také nejvíce času v rámci činností spojených se soukromou sférou, neznamená to, že by se vliv péče neprojevoval také v jiných životních etapách a neintervenoval tak do možnosti kombinovat práci se soukromým životem. Její vliv je možné zaznamenat v období bezdětnosti stejně jako „opuštěného hnízda“. Pokud však dojde v období s dětmi v rodině k souběhu působení vlivu péče o děti a péče o stárnoucí rodiče, pocit negativního působení sféry soukromí na pracovní život zesiluje.

Třebaže ve všech obdobích se objevuje nějaký typ partnerských vztahů promítajících se negativně do kombinace pracovního a soukromého života, pro každé období je charakteristický jiný typ neshod podle jeho specifika. Partnerství však prostupuje jako „zátěžový“ faktor napříč všemi obdobími.

V jednotlivých životních obdobích působí jak univerzální faktory, resp. typicky vysvětlující proměnné (jako zdravotní stav či partnerství), jejichž vliv se objevuje napříč těmito obdobími, tak faktory odrážející specifčnost dané životní etapy vzhledem k jiným.

v jednotlivých státech po roce 1989 v regionu střední a východní Evropy byl s ohledem na možnosti kombinování práce a péče, a s tím souvisejícími možnostmi dosahování genderové rovnosti, v odborné literatuře označeno termínem refamilializace.¹ Ačkoliv je již známo, že se dynamika, rozvoj a dopady refamilializace mezi jednotlivými státy liší, doposud máme jen omezené informace o konkrétních podobách historického vývoje kombinování práce a péče v jednotlivých zemích tohoto regionu (Fodor a kol. 2002; Javorník 2012).

Terminu refamilializace implikuje obrát od defamilializujících k familializujícím politikám, ideám a praxi kombinování práce a péče. Defamilializující (defamilializing) model sociálního státu se vyznačuje podporou služeb péče, péče poskytovaná členy rodiny však systematicky podporována není. Spíše němu lze postavit několik různých modelů familialismu. Genderově konvenční model familialismu (gendered model of familialism) podporuje model muže jediného živitele a ženy jediné pečovatelky v rodině, narušuje rovnostu zaměstnání a vydělků v průběhu životních drah žen a posiluje genderově tradiční dělbu práce a péče v rodině a ve společnosti. Činí tak buď explicitně (skrze pausálně stanovené příspěvky na péči o členy rodiny a nízkou dostupnost služeb péče), tak jak je tomu s ohledem na politiku péče o děti v současné době například v ČR (např. Javorník 2012). Nebo tak činí implicitně (skrze nízkou míru jakékoliv pomoci s péčí o členy rodiny, tj. ne- skrze nízkou dostupnost služeb péče, ale také skrze neexistenci, adresovanou nebo velmi nízkou výši příspěvků na péči o členy rodiny), tak jak je tomu v daném ohledu například v Polsku (ibid.). Genderově nekonvenční model familialismu (de-gendered model of familialism) podporuje naopak podporou rovnosti skrze pobídky k rovnému rozdělení neplacené práce péče mezi mužskými a ženskými členy rodiny.² Zachovává ovšem rozdělení

¹ Tato kapitola má svůj základ v článku z roku 2011 (Hašková 2011).

² Například skrze kvóty v rámci rodičovské dovolené a od výše platu odvozeného (nikoliv pausálně stanoveného) rodičovského příspěvku.

mezi soukromou a veřejnou sférou, přičemž péči z veřejné sféry vylučuje. Kromě genderově konvenčního a nekonvenčního modelu familismu rozlišuje Leitner (2003) ještě genderově konvenční a nekonvenční model volitelného familismu (optional familism), kdy sociální stát poskytuje nejen příspěvky na péči o členy rodiny, ale zajišťuje i širokou dostupnost služeb péče. Příkladem genderově konvenčního volitelného familismu může být podle ní s ohledem na politiku péče o děti Francie, zatímco mezi státy uplatňující genderově nekonvenční volitelný familismus v této oblasti řadí na příklad Dánsko a Švédsko (ibid.).

Výzkum refamilializace se doposud v české společnosti soustředil zejména na vývoj na poli rodinné politiky, případně na poli ideálů péče, nebo zde byla refamilializace dokumentována skrze komparaci hodnot indikátorů vycházejících z relativně nových, zejména porevolučních průřezových dat. Přes některé současné studie, které se soustředily na empirickou analýzu dat dlouhodobého historického vývoje praxe kombinování práce a péče v České republice (Uhde 2009; Křížková, Maříková, Hašková, Formánková 2011), máme doposud nedostatek empirickým výzkumem podložených informací dokumentujících časování, rychlost, rozsah a zkušenosti proměn kombinování práce a péče v novodobé historii české společnosti. Platí také, že přes rostoucí počet statistických analýz dat obsahujících informace o historii události a přes dlouhou tradici kvalitativního biografického výzkumu dochází k pojování těchto dvou větví výzkumu životních drah jen zřídka. Cílem této kapitoly je proto poukázat na výhody kombinování kvalitativního a kvantitativního přístupu ve výzkumu životních drah pro prohloubení znalostí o proměnách kombinování práce a péče v české společnosti v průběhu posledního půlstoletí.

Nejdříve popíši současnou účast českých matek na trhu práce, tak jak je zachycena v mezinárodních průřezových datech, a dále představím jeden z možných způsobů kombinování analýzy statistických dat obsahujících informace o historii události s analýzou biografických narativů za účelem výzkumu refamilializace v české společnosti. Posléze ukáži některé výsledky kvantitativní a kvalitativní analýzy dat. Na závěr budu diskutovat přínos kombinování kvantitativních a kvalitativních přístupů ve výzkumu životních drah pro porozumění refamilializaci v české společnosti.

Co víme o refamilializaci v ČR a proč je přínosné ji studovat z hlediska metodologicky smíšeného výzkumu životních drah

Česká republika patří v evropském srovnání mezi země s největším dlouhodobým negativním vlivem mateřství na míru zaměstnanosti žen (European Commission 2008). Zaměstnanost českých matek s dětmi pod 15 let činí pouze 59 % (58 % v rodinách se dvěma rodiči a 62 % mezi samoživitelkami), zatímco zaměstnanost stejně starých Čechek bez takto malých dětí dosahuje 74 % (OECD 2012). Rodiny, v nichž je muž jediným živatelem a žena zůstává mimo pracovní trh, představují 40 % českých rodin s dětmi pod 15 let se dvěma rodiči, což představuje jeden z nejvyšších podílů v Evropě (ibid.). Běžně účastí matek na trhu práce přispívají k faktu, že podíl chudých rodin mezi rodinami s dětmi s jedním rodičem je v ČR v evropském srovnání jeden z nejvyšších (ibid.; viz také kapitola 10 v této knize). Ačkoliv české matky zůstávají mimo trh práce v evropském srovnání relativně dlouhou dobu po narození dítěte, poté, co všechny děti v rodině dosáhnou školního věku, zaměstnanost českých matek nakonec přesahuje průměrnou zaměstnanost matek EU (ibid.).

Lato situace českých rodin s dětmi je zajímavá nejen proto, že ukazuje na relativně vysoké zastoupení rodin, v nichž je muž jediným živatelem a žena jedinou pečovatelkou, tedy rodin, jejichž podíl ve většině evropských států až na posledních dekád klesal (Lewis 1997), ale také proto, že z historického hlediska česká společnost patří ke společностям s vysokým zastoupením žen (matek) na trhu práce (Křížková, Vohlídalová 2009b). Po roce 1989 došlo v ČR k významnému poklesu dostupnosti služeb péče o děti a prosazování politik familismu (např. Křížková, Maříková, Hašková, Formánková 2011; Hašková, Uhde 2009). Ačkoliv se podíl dětí ve věku 3–5 let v mateřských školách pohybuje v ČR okolo evropského průměru, z dlouhodobého hlediska se však rozdíl od většiny evropských zemí snižuje. Účast dětí mladších tří let na předškolním vzdělávání a službách denní péče je v ČR nejnižší v Evropě, ačkoliv v 80. letech byla v poměru k ostatním zemím relativně vysoká (Hagenauer, Jarausch, Allemann-Ghionda 2011; OECD Family Database 2012). Tyto podmínky – dohromady s měnícími se podmínkami na trhu práce – bezpochyby přispěly ke snižování účasti českých matek na trhu práce. S ohledem na podmínky na trhu práce je nízká zaměstnanost českých matek dávana do souvislosti s nízkou mírou „pozitivní flexibility“ zaměstnání³ (jakožto pozůstatku minulého režimu) a se zvyšující se nejistotou na trhu práce (v důsledku

³ Definována s možností (spolu)určovat dobu a místo práce či dočasného zkrácení úvazku.

přechodu k tržní ekonomice a současně ekonomické krizi; viz také kapitola 2 a 11 v této knize).

Zatímco za socialismu byla pracovní mobilita významně limitovaná a bylo výjimkou, že člověk pracoval na jednom pracovišti po celý život, přepadně měla jeho pracovní dráha charakter několika dlouhodobých, na sebe navazujících pracovních poměrů, zpravidla na plný pracovní úvazek, přičemž platy byly do značné míry nivelizované, s přechodem k tržní ekonomice po roce 1989 došlo nejen k růstu rozdílů v plátech a mzdách, k uvolnění mobility pro soukromé podnikání, ale také k vyšším požadavkům na pracovní výkon, mobilitu i časovou flexibilitu pracovní síly. Spolu s rychle rostoucí zaměstnaností, restrukturalizací trhu práce a privatizací se zvýšila pracovní nejistota, která však zasáhla různé skupiny obyvatel s odlišnou intenzitou a existenční naléhavostí.

Ačkoliv vývoji rodinné politiky podporující refamilializaci v české společnosti po roce 1989 byla již věnována poměrně velká pozornost, méně je zornosti bylo doposud dáno prozkoumání a pochopení historických proměn praxe kombinování pracovního a soukromého života. Právě na to se nyní střídá tato kapitola. Konkrétně jsem si stanovila tyto výzkumné otázky: Jakým způsobem se během posledního půl století proměňovala doba, po kterou zůstávaly matky v české společnosti se svými dětmi doma? A jakým způsobem se české matky rozhodovaly o tom, kdy a jak se vrátí do zaměstnání? Odpovědi na tyto výzkumné otázky mi umožní specifikovat charakter časného refamilializačního trendu v České republice a odhalit některé z jeho důsledků pro postavení žen v české společnosti.

9.1.1 Data a metody

Optika životních drah je vhodná pro studium historických proměn účasti matek na trhu práce, jelikož umožňuje srovnání způsobů kombinování práce a péče různých kohort matek v průběhu jejich životních trajektorií. V této kapitole budu analyzovat účast matek na trhu práce z hlediska historického vývoje, mezikohortního srovnání a biografického času, který sleduje časování událostí v životě člověka vzhledem k časování jiných, předchozích událostí v jeho/jejím životě.

Ačkoliv statistická analýza dat poskytujících informace o historii událostí je snad nejlepším nástrojem pro odhalení historických proměn časování určité události, jako je například vstup žen na trh práce poté, co se staly matkami, Hobson a její kolegyně poukázaly na to, že pro porozumění kombinování práce a péče v životech mužů a žen je nutné analyzovat nejen to, co a jak tyto lidé dělají, ale také to, jakým způsobem své zkušenosti a možnosti

kombinování práce a péče rozumí (Hobson, Oláh 2006; Hobson, Fahlén, 2009 2011). Inspirována těmito studii kombinuji analýzu kvantitativních a kvalitativních dat za účelem využití jejich komplementarity.

Kvantitativní analýza životních drah se v této kapitole soustředí na odhadnutí vzorců časování a následnosti vybraných životních událostí – zde konkrétně porody prvního a druhého dítěte a vstupy do zaměstnání po porodu prvního a druhého dítěte, a na časové rozestupy mezi těmito událostmi. Kvantitativní analýza životních drah (skrze biografické narativy matek) se zaměřuje na to, jak matky zakoušejí, chápou a přikládají smysl výše uvedeným událostem ve svém životě. Životní události jsou vždy výsledkem jednání konkrétních lidí. Pro porozumění těmto událostem je tedy nutné se ptát aktérů a akteček, jaký význam pro ně mají jejich zkušenosti. Jde tedy nejen o to, popsat a vysvětlit, kdy dochází k určitým životním událostem a proč, ale také porozumět tomu, jak lidé tyto události zakoušejí a jak jim rozumí.

Zatímco kvantitativní analýza historie událostí umožňuje popsat a vysvětlit morfologii (zejména výskyt, časování a posloupnost) určitých událostí se zkoumané populací, kvalitativní analýza umožňuje porozumět mechanismům rozhodování, přikládání významů, vnímání vlastních možností a pracovních událostí. Zatímco kvantitativní data mohou poskytnout plošný/velkový obraz zkoumaného jevu, prohloubení jeho porozumění je možné pouze analýzou zkušeností a významů zkoumaného jevu z pohledu jednotlivých aktérů (Hodgkin 2008). Výhodou kvantitativních dat je v tomto výzkumu jejich reprezentativita, zatímco přednost kvalitativních dat spočívá v tomto výzkumu v možnosti hloubkového popisu a porozumění zkoumanému fenoménu se zapojením významů a vysvětlení samotných akteček.

Nejdříve za pomoci statistických dat obsahujících informace o historii událostí zmapuji, jakým způsobem se v průběhu posledních dekád změnila doba, po kterou zůstávaly české matky se svými dětmi doma. Využiji pro to data z reprezentativního dotazníkového šetření *Životní a pracovní dráhy 2010*, které je blíže popsáno v kapitole 3 této knihy. Konkrétně využiji zejména informace o historických proměnách v časování prvních a druhých porodů a v délce intervalu mezi narozením prvního a druhého dítěte, a dále informace o historických proměnách v délce doby, kterou matky strávily s každým ze svých dětí „doma“ do návratu na trh práce nebo do porodu dalšího dítěte, přičemž všechny tyto doby byly měřeny v měsících.

Posléze budu zkoumat na datech kvalitativní povahy rozhodování českých žen o časování a způsobu jejich návratu do zaměstnání během posledního půl století s cílem porozumět tomuto rozhodování v rovině subjektivně vnímaných omezených možností. Konkrétně budu vycházet z analýzy 48 biografických rozhovorů s matkami ve věku 23–65 let, které mají alespoň jedno

dítě starší dvou let. Celkem jsem analyzovala 15 rozhovorů se ženami s kládním vzděláním nebo vyučením, 15 rozhovorů se ženami se středním vzděláním s maturitou a 18 rozhovorů s vysokoškolačkami. Ve věku 23–33 let bylo 19 matek, ve věku 34–49 let bylo 18 matek a ve věku 50 a let bylo jedenáct matek. Celkem 16 matek mělo jedno dítě, 19 matek mělo dvě děti a 13 matek mělo tři (ojediněle čtyři) děti. Zaměstnaných nebo samostatně výdělečně činných bylo v době rozhovoru 28 matek, sedm matek bylo v době rozhovoru na mateřské či rodičovské dovolené, deset matek bylo v domácnosti, dvě matky byly registrované jako nezaměstnané a jedna matka byla v invalidním důchodu. Celkem 15 matek bylo samoživitelék, 11 matek žilo se svým partnerem, a partner jedné z matek žil v samostatné domácnosti v zahraničí. Pouze dvě z matek žily v příměstských satelitech nebo v samotě, pět matek žilo v malých městech a ostatní matky bydlely v jedné z osmi nejlidnatějších měst ČR. Ačkoliv většina dětí, které se narodily do tazovaným matkám, byla mladší 20 let (tj. narodila se po roce 1989), mezi dětmi dotazovaných matek bylo také 13 dvacátníků/dvacátnic, deset třicátníků/třicátnic a tři matky měly dokonce děti ve věku 40 a více let. Počet matek s alespoň jedním dítětem mladším 20 let byl relativně vysoký za účelem prozkoumání důsledků ekonomické a společenské transformace na životy matek. Rozhovory trvaly od 1 do 3 hodin. Každý rozhovor byl veden jednou ze čtyř výzkumnice, které se na výzkumu podílely, včetně mne. Komunikaci partnerky jsme vyhledávaly technikou sněhové koule tak, aby výsledný vzorek umožnil analýzu pracovních drah a kombinování práce a péče v životě matek různých sociodemografických skupin, kohort i kohort narození jejich dětí.⁴

Na začátku každého rozhovoru jsme nejdříve zjistily základní demografické charakteristiky ženy a položily jsme úvodní otázku: „Můžete mi probrat vaši práci, jak se vyvíjel váš pracovní a rodinný život poté, co jste skončila školu?“ Narace byla dále v průběhu rozhovoru povzbuzována za pomoci otázkových karet, které byly připraveny v rámci rozhovoru. Karty byly o jejich pracovní dráze a o potřebě a poskytování péče v jejich životě. Matky byly také vyzvány, aby vypsaly roky důležitých životních událostí, vztahující se k jejich rodinnému a pracovnímu životu. Výsledkem byla osa s daty důležitých životních událostí, jak je ženy rekonstruovaly v interaktivní formě rozhovoru s tazatelkou.

Nejdříve jsem studovala osy s daty důležitých životních událostí a doplnila je o vlastní komentáře, zachycující hlavní momenty narací, biografické

úryvky a shrnutí jednotlivých příběhů. Dále jsem rozhovory kódovala. Základní analýza bylo induktivní vytváření kategorií. S rozhovory jsem v souladu s interpretativním sociologickým přístupem pracovala tak, že poskytuji reprezentace a definice sociální reality, které odrážejí vlastní zkušenosti komunikujících partnerek a jsou součástí jejich interpretace sociálního světa (Denzin a Lincoln 2003). Přestože těžiště analýzy spočívalo v klasickém kódování příběhů, snažila jsem se zakotvené teorie, okomentované osy s daty důležitých životních událostí umožňovaly vztahovat textový materiál, rozdělený do jednotlivých kódů, k širšímu kontextu jednotlivých životních příběhů a k dalším

úryvkům v biografických komunikačních partnerech. Kvantitativní data jsou zde prezentována ve formě argumentů pro, a proti tomu či vstupu matek na trh práce, které se objevily během analýzy rozhovorů. Odkazují jednak k explicitně zmíněným důvodům pro návrat do zaměstnání nebo setrvání v domácnosti, ale také k implicitně přítomným důvodům explicitně vyjádřeným předstávám, ideálům, stanoviskům, pocitům, životním nebo zdánlivě nesouvisejícím výrokům (např. o chování jiných matek).

Greene, Caraceli a Graham (1989) rozlišují mezi pěti důvody užití metodologicky smíšeného výzkumu: zahájení, rozšíření, rozvoj, triangulace a komplementarita. Použití metodologicky smíšeného přístupu je v tomto případě zdůvodněno komplementaritou dat. Komplementarita umožňuje ilustraci, rozvinutí, vylepšení a vysvětlení výsledků získaných jedním výzkumem přístupem skrze výsledky získané druhým výzkumným přístupem. Kvantitativní a kvantitativní metody a data jsou v takovém případě využívány za účelem zodpovězení různých výzkumných otázek k porozumění studovanému jevu.

Statistická data umožnila odhalit podstatné změny v časování návratu matek do zaměstnání v průběhu posledních dekád. Zároveň však neumožnila porozumět tomu, jakým způsobem k těmto změnám došlo. Biografické příběhy sice nedokázaly poskytnout plošný/velkoformátový obraz rodinné situace, poskytly však vhled do rozhodování různých kohort matek o nastásování a způsobu jejich návratu na trh práce nebo setrvání mimo něj, a tak přispěly k hlubšímu porozumění změnám, zachyceným v rámci kvantitativních dat.

Dalším krokem, který je nutné učinit v metodologicky smíšeném výzkumu, je rozhodnutí, v jakém momentu dojde k propojení kvantitativní a kvalitativní části analýzy. Zde využitý přístup je konceptuálně podobný paralelnímu metodologicky smíšenému výzkumu (Teddlie, Tashakkori 2009). V rámci takového výzkumu jsou kvantitativní a kvalitativní analýzy na sobě nezávislé, a teprve na konci jsou výsledky těchto dvou na sobě nezávislých

4 Tento soubor vznikl v rámci širšího souboru biografických rozhovorů, které zahrnovaly i narativy žen různých věků – viz Křížková, Maříčková, Hašková a Formánková (2011).

analýz k sobě navzájem vztaženy, propojeny, kombinovány nebo integrovány za účelem vysvětlení stejného jevu.

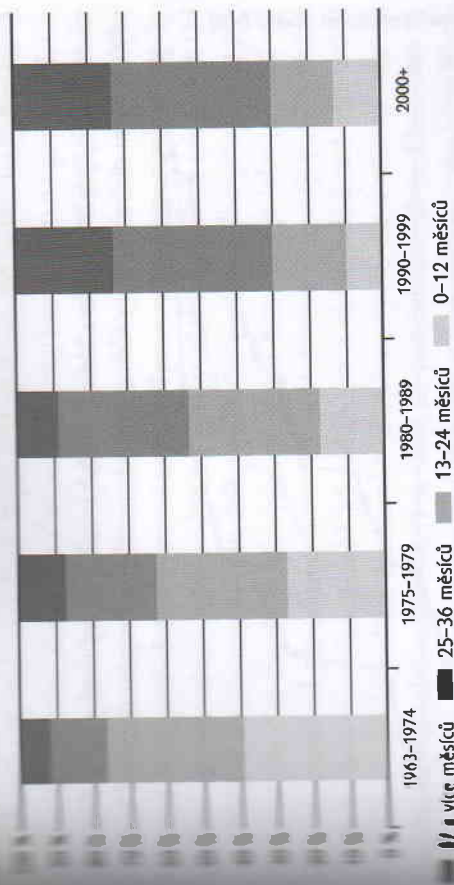
V neposlední řadě je nutné v rámci metodologicky smíšeného výzkumu učinit rozhodnutí, jakému analytickému přístupu bude dána ve výzkumu priorita. Kvantitativní a kvalitativní části výzkumu mohou mít rovný status s ohledem na vysvětlení studovaného jevu nebo může mít jedna z těchto částí status dominantní (Combs, Onwuegbuzie 2010). V mém výzkumu má obě části výzkumu rovný status. Kvantitativní data zdokumentovala proběhla refamilializace v české společnosti z hlediska načasování, rozsahu a rychlosti změn v zaměstnanosti matek v průběhu posledních dekád. Kvalitativní data pomohla objasnit důvody a následky refamilializace, poskytla její ilustraci a tak přispěla k plastičtějšímu a hlubšímu porozumění zkušenosti refamilializace v rovně subjektivně vnímaných omezeních vlastních možností končit novat práci a péči.

9.2 Refamilializace optikou statistické analýzy historie události

Statistické analýzy dat obsahujících informace o historii životních událostí bylo využito ke zmapování toho, jakým způsobem se během posledních dekád proměňovala doba, po kterou zůstávaly matky v české společnosti doma se svými dětmi do návratu na trh práce nebo do porodu dalšího dítěte. Reprezentativní výzkum české populace ukázal, že se doba, po kterou matky zůstávaly doma s dětmi, v české společnosti v průběhu posledních dekád postupně prodlužovala. S dítětem narozeným v 60. letech či na začátku 70. let zůstaly více než 3/4 matek v domácnosti maximálně 2 roky (nejčastěji však málo méně 1 rok). Poté se vracely do zaměstnání nebo měly další dítě. S dítětem narozeným v druhé polovině 70. let zůstalo v domácnosti maximálně 2 roky již jen 62 % matek. S dítětem narozeným v 80. letech zůstala v domácnosti do návratu do zaměstnání nebo do narození dalšího dítěte maximálně dva roky jen zhruba polovina matek. A od 90. let je patrný dominantní náhled tříleté péče o dítě v domácnosti. Více než čtvrtina žen však zůstává doma do návratu na trh práce nebo do narození dalšího dítěte ještě déle (viz Graf 1).

Prodlužování doby, po kterou matky celodenně pečovaly o každé ze svých dětí, bylo doprovázeno změnami meziporodních intervalů (viz Tabulka 1). Doba mezi narozením prvního a druhého dítěte se v 70. letech 20. století nedříve zkrátila, ale v 90. letech se opět prodloužila. Zkrácení meziporodního intervalu v 70. letech pravděpodobně přispělo ke skutečnosti, na kterou poukázala Palonciová (2011) a která byla potvrzena i na datech našeho šetření *Životní a pracovní dráhy 2010*. Ta zdokumentovala rozšiřování praxe celodenní

Počet měsíců, po které zůstávaly české matky s dítětem doma do návratu do zaměstnání nebo do narození dalšího dítěte – podle roku narození dítěte (v %)

Tabulka 1. *Životní a pracovní dráhy 2010*. Poznámka: Rozdíly mezi kohortami narozených dětí jsou statisticky významné (Pearson Chi-Square Sig. < 0,05).

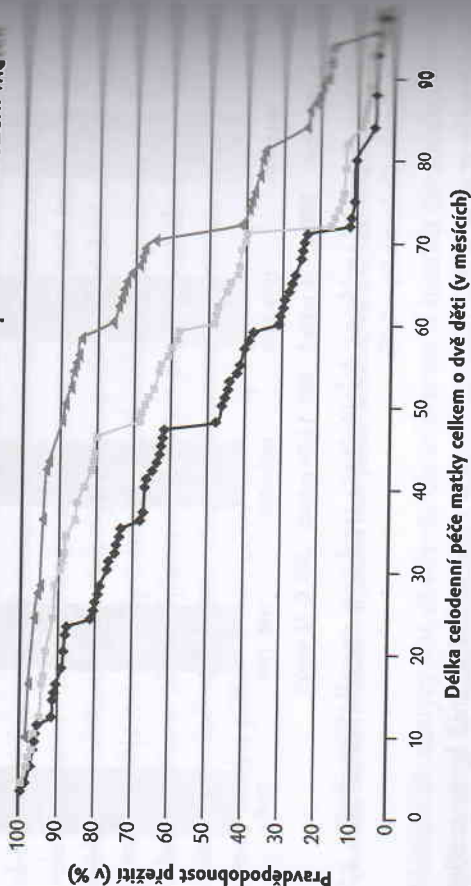
matky péče matek o dítě před narozením dalšího dítěte, aniž by se matky vrátily mezi jednotlivými porody na trh práce. Tato praxe se začala rozšiřovat již v 70. letech a nepřestala se rozšiřovat ani v letech 90., kdy se však interval mezi narozením prvního a druhého dítěte začal opět prodlužovat (viz Tabulka 1).

Srovnáme-li praxi řetězení celodenní péče o děti z pohledu různých kohort matek s alespoň dvěmi dětmi, pak mezi matkami narozenými ve 40. letech 20. století byly v době porodu druhého dítěte zaměstnány 3/5 z nich, zatímco mezi matkami narozenými v 50. letech to bylo o málo více než 2/5 matek, mezi matkami narozenými v 60. letech méně než třetina z nich a mezi matkami narozenými v 70. letech to byla méně než pětina z nich (Palonciová 2011). České matky více než jednoho dítěte tedy často a stále častěji navazují na celodenní péči o své předchozí dítě. Na trh práce se vrací až poté, co ukončí celodenní péči o své nejmladší dítě. To se stalo ovšem v 90. letech vzhledem k meziporodním intervalům a délce celodenní péče o každé z narozených dětí již poměrně dlouhým obdobím, které komplikuje postavení matek na trhu práce.

Jak ukázalo šetření *Životní a pracovní dráhy 2010*, ačkoliv počet měsíců, které matky strávily celodenní péčí o své první dítě, vzrostl, ještě větší rozdíl v počtu měsíců strávených celodenní péčí o děti nacházíme mezi matkami více než jedním dítětem. Zatímco mezi matkami narozenými v 50. letech,

které mají dvě děti, polovina zůstala doma se svými dvěma dětmi dohromady ne více než čtyři roky, a mezi matkami narozenými v 60. letech ne více než pět let, mezi matkami narozenými v 70. letech to bylo již ne více než šest let (viz Graf 2).

Graf 2: Křivky přežití (Kaplan-Meier): Počet měsíců, který matky dvou dětí byly se svými dvěma dětmi celkem v domácnosti – podle roku narození matky

- matka narozena 1950–1959
- matka narozena 1960–1969
- matka narozena 1970–1985

Zdroj: Životní a pracovní dráhy 2010. **Poznámka:** Rozdíly mezi kohortami jsou statisticky významné (Pearson Chi-Square Sig. < 0,05).

Proměny časování narození prvních a druhých dětí⁵ a návraty jejich matek na trh práce z hlediska kohort narozených dětí je možné provázat se změnami v rámci rodinné politiky. V roce 1964 byla v Československu zavedena neplacená „další mateřská dovolená“ (později rodičovská dovolená) do konce prvního roku dítěte, ale teprve od roku 1985 se stala placenou pro všechny matky bez ohledu na počet dětí. Od začátku 70. let ale zároveň platila, že matky alespoň dvou dětí mohly dostávat mateřský (později rodičovský) příspěvek během „další mateřské dovolené“ až do dvou a od roku 1987 až do tří let dítěte. Tato politika pravděpodobně přispěla ke zkrácení doby mezi narozením prvního a druhého dítěte a zvýšení praxe řetězení celodenní péče

⁵ Od 60. let se v české společnosti prosadil jako dominantní model dvoučetné rodiny. Podle Sčítání lidu z roku 1970 bylo v 90 % rodin s dětmi pouze jedno až dvě děti. Ačkoliv úhrnná plodnost po roce 1989 významně klesla, přičemž vývoj plodnosti v případě dětí prvního a druhého pořadí měl odlišnou dynamiku, k významným proměnám struktury rodin s dětmi s ohledem na počet dětí v rodině nedošlo (ČSÚ 2011a). V důsledku toho se v této kapitole zaměřuji na první a druhé porody v průběhu životní dráhy žen.

Matka bez návratu na trh práce mezi porody. Nutné je však dodat, že mateřský (později rodičovský) příspěvek nikdy nedosahoval takové výše, aby pokryl náklady na vedení samostatné domácnosti. Jeho koncepce počítala s existencí hlavního živitele v rodině. Teprve od přelomu 80. a 90. let měly nárok na mateřskou placenou „dovolenou“ všechny matky bez ohledu na počet dětí. Od roku 1995 mohly pobírat rodičovský příspěvek na celodenní péči o dítě až do tří let dítěte, zatímco počet jeslí a mateřských škol rychle klesal a ceny jeslí se výrazně zvýšily. Tyto změny bezpochyby přispěly k dalšímu prodloužení doby, po kterou matky zůstávaly mimo trh práce. Od roku 2008 si rodiče musí zvolit délku pobírání rodičovského příspěvku, přičemž platí, že čím kratší je doba jeho pobírání, tím vyšší je jeho měsíční výše. Na rozdíl od původního nastavení mateřského a později rodičovského příspěvku tedy v současné době již rodiče, kteří stráví celodenní péči o dítě v mateřské škole, nezískají skrze rodičovský příspěvek vyšší, ale dostávají stejnou částku jako rodiče, kteří se vrátí do zaměstnání dříve. Efekt této lehké změny bude muset být analyzován na novějších datech. Dřívějším návratu matek do stálého zaměstnání však v současnosti brání a budou pravděpodobně i nadále bránit finanční a fyzická nedostupnost služeb péče o děti do tří let.

Ženy s vyšším vzděláním vždy zůstávaly s každým dítětem v domácnosti kratší dobu než ženy s nižším vzděláním; po roce 1989 byl však tento efekt vzdělání oslaben, k čemuž bezpochyby přispěl výše načrtnutý vývoj rodinné politiky⁶ a zesilování tlaku na celodenní péči matky o dítě napříč českou společností (Formánková, Dobrotić 2011; Dudová, Hašková 2010).

Na rozdíl od zeslabování efektu vzdělání na délku celodenní péče o dítě, jeho matkou, hraje výše vzdělání stále větší roli v rozhodování žen o tom, zda se matkami stanou. Poslední Sčítání lidu totiž ukázala, že nejen nejvyšší podíl bezdětných žen ve věku 35 let, ale i nárůst jejich podílu mezi lety 1991 a 2011, je mezi vysokoškolačkami. Zatímco v roce 2011 bylo doposud bezdětných 22,2 % vysokoškolaček ve věku 35 let (tj. o 11,3 procentních bodů více než v roce 1991), mezi vyučenými jich bylo pouze 9,8 % (tj. o 5,6 procentních bodů více než v roce 1991). Vliv vzdělání na růst bezdětnosti však není lineární, například mezi 35letými ženami se základním vzděláním bylo v roce 2011 celkem 14,5 % bezdětných, což bylo o 8,3 procentních bodů více než v roce 1991.

Zdá se tedy, že se re-familializace promítá i do určité diferenciace v rámci populace žen: zatímco matky zůstávají mimo trh práce s každým dítětem

⁶ Viz ekonomickou analýzu efektů české rodinné politiky na zaměstnanost matek z různých socioekonomických situovaných rodin (Jahoda, Šinkýřiková 2011).

podstatně déle než dříve, zvyšující se podíl žen, a to zejména těch s lehkými zvláštnostmi na trhu práce, se matkami (po dlouhou dobu) nestává. Zároveň však vyděluje i skupina žen s nejnižším vzděláním, která zůstává neukvalifikovaná jak v síťech stálých pracovních vztahů (viz kapitola 11 v této knize), tak v síťech rodičovských či dlouhodobých partnerských vztahů (viz také kapitola 12 v této knize).

Tabulka 1: Historické proměny časování prvních a druhých dětí a návratu matek na trh práce

Historické období	Vzorce časování prvních a druhých dětí a návratu matek na trh práce
průměrný věk prvorodných dětí v tomto historickém období	<p>průměrný věk prvorodných dětí v tomto historickém období</p> <p>doba mezi narozením prvním a druhým dítětem v tomto historickém období</p> <p>návrat na trh práce mezi porodem prvním a druhým dítětem v tomto historickém období</p> <p>trvalá bezdělnost mezi ženami, které prožily většího let mezi svými 20. a 30. narozeninami v tomto historickém období</p>
2. polovina 60. let – přelom 60. a 70. let	<p>relativně krátká – jestliže se první dítě narodilo v tomto období, ve více než 2/5 případů se jeho první sourozenec (tj. druhé dítě) narodil do jeho třetích narozenin; v téměř 4/5 případů do jeho pátých narozenin</p> <p>častý – porod dítěte následován relativně rychlým návratem matky do zaměstnání; většina druhých dětí se rodila matkám, které se již vrátily po prvním dítěti do zaměstnání</p>
70.–80. léta	<p>zkrátila se – jestliže se první dítě narodilo v tomto období, v téměř 30 % případů se jeho první sourozenec (tj. druhé dítě) narodil do jeho druhých narozenin; více než polovina do jeho třetích narozenin; 2/5 do jeho pátých narozenin</p> <p>méně častý – praxe tetěžení celodenní péče o děti bez meziporodního návratu do zaměstnání narůstá</p>
od 90. let	<p>prodloužila se – jestliže se první dítě narodilo v tomto období, v méně než třetině případů se jeho první sourozenec (tj. druhé dítě) narodil do jeho druhých narozenin; méně než 3/4 do jeho pátých narozenin</p> <p>praxe tetěžení celodenní péče o děti bez meziporodního návratu do zaměstnání se ještě více prohloubila</p>

Zdroj: Životní a pracovní dráhy 2010; 1 – Sčítání lidu, domů a bytů 2011; 2 – Juříčková (2005).

cyklům Životní a pracovní dráhy 2010 také ukázal, jak rychle narůstala v průběhu posledních dekad ekonomická neaktivita matek nejen v rodinách s předchozími dětmi, ale také v rodinách se školou povinnými dětmi. Podíl těchto matek se v českých rodinách s nejmladším dítětem ve věku 3–5 let oproti druhé polovině 70. let více než zdvojnásobil. V případě rodin s nejmladším dítětem ve věku 6–10 let se jejich podíl zvýšil dokonce 25krát. Naopak v případě otců dochází k intenzifikaci jejich časových investic do výdělečné činnosti v podobě přesčasových hodin (viz Tabulka 2).

Tabulka 2: Převládající pracovní postavení matek a otců v různých fázích životního cyklu – podle roku narození nejmladšího dítěte (v %)

Rok narození matky	Ekonomická aktivita matek				Ekonomická aktivita otců			
	Plný úvazek*	Částečný úvazek	V domácnosti, MD/RD, bez zaměstnání, brigády	Práce přesčas	Plný úvazek	Částečný úvazek/brigády	Plný úvazek	Částečný úvazek/brigády
v době, kdy bylo nejmladšímu dítěti méně než 3 roky								
1975–1979	29	6	65	12	85	3		
1980–1989	28	7	65	17	80	3		
1990–1999	15	5	80	17	81	2		
2000+	9	3	88	17	78	5		
v době, kdy bylo nejmladšímu dítěti 3–5 let								
1975–1979	62	15	23	13	86	1		
1980–1989	61	16	23	13	86	1		
1990–1999	55	12	33	17	81	2		
2000+	36	11	53	17	80	3		
v době, kdy bylo nejmladšímu dítěti 6–10 let								
1975–1979	90	8	1	13	87	0		
1980–1989	87	7	6	12	87	1		
1990–1999	84	8	8	15	84	1		
2000+	64	10	25	18	81	1		

Průběh Životní a pracovní dráhy 2010. Poznámka: Rozdíly mezi kohortami narozených dětí jsou statisticky významné (Pearson Chi-Square Sig. < 0,05).

* Hodnoty v sloupci zahrnují i podíl žen pracujících přesčas, jelikož jejich podíl byl zanedbatelný.

V rodinách s pracujícími rodiči došlo po roce 1989 k významnému poklesu ve využívání nerodinné péče o děti, která souvisí s rušením institucí denní péče o děti. Zároveň se v rámci rodin s oběma pracujícími rodiči zvýšil podíl těch, které spoléhají na péči poskytovanou prarodiči, případně se v nich oba pracující rodiče v péči o děti střídají (viz Tabulka 3), ačkoliv práce na

částečný úvazek, práce z domova nebo možnost zaměstnání v době práce zůstává velmi omezená.⁷

Tabluka 3: Převládající způsob péče o dítě v různých fázích rodinného cyklu v rodinách, kde byli oba rodiče zaměstnaní – podle roku narození nejmladšího dítěte (v %)

Rok narození dítěte	Instituce péče o děti	Rodiče se v péči střídali	Prarodiče	Placené hlídání nebo sousedská výpomoc	Alespoň jeden z rodičů pracoval z domova	Cellsum
v době, kdy bylo nejmladšímu dítěti méně než 3 roky						
1975–1979	68	12	15	5	0	100
1980–1989	72	9	17	1	1	100
1990–1999	58	19	21	0	1	100
2000+	29	32	28	7	5	100
v době, kdy bylo nejmladšímu dítěti 3–5 let						
1975–1979	86	4	8	1	1	100
1980–1989	87	5	7	0	1	100
1990–1999	81	8	11	0	0	100
2000+	77	9	13	0	1	100
v době, kdy bylo nejmladšímu dítěti 6–10 let						
1975–1979	77	14	9	0	0	100
1980–1989	80	12	7	0	1	100
1990–1999	78	14	7	0	1	100
2000+	74	16	9	0	1	100

Zdroj: Životní a pracovní dráhy 2010. **Poznámka:** Rozdíly mezi kohortami narozených dětí jsou statisticky významné (Pearson Chi-Square Sig. < 0,05).

Kvantitativní data poukázala na rozsah refamilializace v české společnosti s ohledem na přesun zodpovědnosti za zajištění péče o děti na rodiny samotné, a v jejich rámci zejména na ženy, což se promítá do prodloužení doby jejich ekonomické neaktivity po narození dětí. Kvantitativní data také poukázala na to, že určité aspekty refamilializace je možné v české společnosti nalézt již od 70. let 20. století. Již tehdy se totiž začala prosazovat práce řetězení celodenní péče o děti a návratu do zaměstnání teprve po ukončení

⁷ Mezi pracujícími rodiči s alespoň jedním dítětem mladším 7 let pracuje na částečný úvazek pouze čtvrtina matek a 1 % otců, méně než desetina matek a otců má možnost (spolu)určovat dobu výkonu své práce a 5 % matek (1 % otců) pracuje (částečně) z domova.

řetězení celodenní péče o nejmladší dítě v rodině. Od té doby také zaznamenáváme návrat celodenní péče matek o každé jejich dítě.

Kvantitativní data však neukázala pouze významný nárůst ekonomicky neaktivních matek, a to v posledních letech i mezi matkami školních dětí. Mezi těmi matkami, které jsou ekonomicky aktivní, totiž odhalila také výrazný podíl pracujících na smlouvu na dobu určitou, bez pracovní smlouvy, případně na dohody o provedení práce nebo činnosti. Mezi pracujícími matkami s dítětem mladším 7 let je jich celá třetina, mezi pracujícími matkami s nejmladším dítětem ve věku 7–10 let čtvrtina, a teprve mezi pracujícími matkami, jejichž děti jsou starší 15 let, jejich podíl klesá pod 15 % ve prospěch práce na dobu neurčitou. Z hlediska jistoty na trhu práce znamená výdělečná činnost bez pracovní smlouvy, na smlouvu na dobu určitou nebo na dohodu o provedení práce podřadné pracovní podmínky, které oslabují vyjednávací pozici, postavení, a tak i možnosti rozhodování matek (nejen) na trhu práce (viz také kapitola 11 v této knize).

Analýza posledních tří ekonomických statusů dále ukázala, že riziko ekonomické neaktivity, nezaměstnanosti nebo práce na dobu určitou je třikrát vyšší mezi matkami, které nebyly před porodem dítěte zaměstnané. Ze všech ekonomicky neaktivních matek po ukončení rodičovské dovolené nebo doby částečného rodičovského příspěvku jich však 2/3 byly před porodem dítěte zaměstnané. Na skutečnost, že se ke svému původnímu zaměstnavateli vrací v ČR jen polovina matek, což je v evropském kontextu velmi nízký podíl, poukázali již jiní (např. Riedmann 2006). Všechny tyto poznatky naznačují nízkou míru vymahatelnosti práva na ochranu zaměstnání rodičů v období péče o malé děti. Na příkladu západoevropských zemí již bylo poukázáno na to, že zatímco přiměřeně dlouhá rodičovská dovolená zaměstnanost žen podporuje, dlouhodobé příspěvky na poskytování péče rodinným příslušníkům (spravidla doprovázené nižšími investicemi do služeb péče) naopak zaměstnanost žen a kvalitu podmínek zaměstnání snižují (Morgan, Zippel 2003). Česká republika je v současné době příkladem země s nízkou zaměstnaností matek, což je podporováno relativně dlouhou délkou rodičovského příspěvku v kombinaci s nedostupností služeb péče o děti.

11 Refamilializace optikou biografických příběhů

Statistická data nás informovala o změnách v časování návratu českých matek do zaměstnání a o tom, jak si stojí ČR v mezinárodním srovnání, jeho porozumění rozhodování českých matek o časování a způsobu jejich návratu k výdělečné činnosti je vhodnější analýza biografických rozhovorů

s matkami. Abych mohla přiblížit rozhodování matek o časování a způsoby návratu k výdělečné činnosti, identifikovala jsem v jejich vyprávěných příbězích argumenty (viz výše) ve prospěch návratu k výdělečné činnosti, a jednak argumenty ve prospěch prodloužení ekonomické neaktivity matek.

Argumenty ve prospěch návratu k výdělečné činnosti zahrnují vedle potřeb zlepšení finanční situace rodiny a obav ze ztráty zaměstnání, případně nutí platnosti ověření o odbornosti (v případě některých profesí) či ztráty klientely (v případě podnikání), obavy ze ztráty nabytých dovedností a znalostí. Pro některé matky je rozhodující mít vlastní příjem, jelikož délba praxe v rodině nebývá vždy bezproblémová. Kromě těchto „vnějších“ podmínek se některé matky cítí v domácnosti izolované a touží se realizovat i mimo domácnost, přičemž zaměstnání pro ně představuje nejen možnost seberealizace, ale i společenského uznání. Tyto argumenty tedy zahrnují jak vnější podmínky, tak i vnitřní hodnotové orientace.

Argumenty ve prospěch prodloužení ekonomické neaktivity matek zahrnují opět jak vnější bariéry návratu do stálého zaměstnání, tak i vnitřní motivace k setrvání mimo trh práce. Mnohé české matky připisují celodenní péči matky o dítě mladší tří až čtyř let mimořádnou důležitost pro jeho zdravotní vývoj, a mohou vnímat celodenní mateřskou péči jako život zcela naplněnou aktivitu. Mnohé matky ale také poukazují na bariéry návratu do zaměstnání a to například v podobě podmínek na pracovišti, na trhu práce obecně nebo v podobě konkrétních familializujících efektů rodinné politiky.

Příběh Eriky, které se narodilo první dítě v roce 1988, druhé dítě v roce 1993 a třetí dítě v roce 2005, podtrhuje odlišnost podmínek rodičovství v různých dekádách historického vývoje. Podtrhuje zejména rostoucí délku státní finančně podporované celodenní péče matek o děti, klesající dostupnost a akceptaci využívání předškolních zařízení péče o děti, zvyšující se negativní dopady odchodu na rodičovskou dovolenou na následnou možnost zaměstnání matek a zvyšující se nejistotu s ohledem na možný návrat na pracoviště a to mimo jiné i v souvislosti s tehdy zavedenou legislativou, která umožňovala pobírat rodičovský příspěvek déle, než trvala zákonem stanovená ochrana zaměstnání.

ERIKA: ... se mi narodil syn, v roce osmdesát osm ... rok jsem byla doma, a tenkrát byly ještě podnikové jesle, takže jsem se vrátila do práce ... že bychom měli málo peněz, to asi ne ... takže, spíš asi že jsem se do práce vrátit chtěla ... dcera se narodila v roce devadesát tři ... v té době se to [rodičovský příspěvek] prodloužovalo na čtyři roky ... a já, nevědomky, s tím, že mě potom vezmou v práci zpátky, tak jsem zůstala čtyři roky ... jenže oni mi poslali výpis věd ... rok jsem hledala pak práci ... oni nám tam dali jenom na dobu určitou,

... tři měsíce. ... a potom jsem byla nezaměstnaná ... hledala jsem brigády, dušička se narodila dva tisíce pět ... jenomže já jsem tam měla zase smlouvu na dobu určitou ... jak jsem byla těhotná, tak mně skončila smlouva ... dneška jsem se byla ráno zaregistrovat na úřadu práce, protože tento měsíc to [čtyřletý rodičovský příspěvek] končí ... žádnou jinou možnost nemám ... opravdu jsem sama hledala všechno možné, i uklízečky, i prodáváčky ... (Erika, 44 let, vyučená, 3 děti - 21, 15 a 4 roky, samozvítelka, nezaměstnaná)

Návrat matek do zaměstnání bývá spojován s určitou mírou konfliktů bez ohledu na to, kdy se odehrál, přičemž jako nejméně problematické bývají rekonvalescenční návraty, které se odehrály v druhé polovině 80. let. Tato skutečnost je matkami dávana do souvislosti s tím, že se zvýšila dostupnost služeb péče o děti a zároveň se prodloužila doba, po kterou mohla matka zůstat s dítětem v domácnosti s nárokem na návrat na své pracoviště. Přičemž návrat na trh práce nebyl ještě komplikován růstem nestability zaměstnání a požadavků na výkon a negativní flexibilitu pracujících v rámci celkové ekonomiky.

TATIANA: ... konkrétně v těch 80. letech to nebylo tak úplně komplikovaný ... protože pracovní život, de facto nikdo se moc nepředřel ... v době, kdy syn byl v jeslích, tak já jsem mohla už pracovat, takže jsem chodila pracovat. ... od dvou let ... na více či méně osm hodin denně. (Tatiana, 49 let, VŠ, 3 děti - 29, 21 a 24 let, vdaná, zaměstnaná)

Abychom porozuměly důvodům, ale i některým důsledkům odkladání návratu matek na trh práce, které se ve výrazné míře projeví až po roce 1989, soustředíme se nyní podrobněji na argumenty ve prospěch prodloužení období ekonomické neaktivity matek.

Přesvědčení, že předškolní dítě do určité míry trpí, pokud je jeho matka zaměstnaná, je v české společnosti (i v evropské komparaci) velmi silné (Hašková, Saxonberg 2012).⁹ Matky, které se do zaměstnání vracely před dosažením třetího až čtvrtého roku věku dítěte, v době, kdy mohly čerpat tři čtyřletý příspěvek, pokud by zůstaly v domácnosti, cítí zpravidla potřebu pracovnímatními obhajovat svěření dítěte do péče další osoby či instituce. Kvůli tomu celodenní mateřské péče „obhajuje“ Jitka svůj návrat do zaměstnání

⁹ Citare jsou do určité míry upravené z milované řeči tak, aby lépe odpovídaly psanému textu. K analýze akterů a procesů, které přispívají k tomuto přesvědčení v české společnosti, viz také Dudovou a Holkovou (2010 a 2011).

spontánně, bez vyzvání tazatelky, tím, že své jednání vymezuje proti jednání jiných matek.

JITKA: ... manžel mi vyčítá, že jsem jí dala ve třech letech do školky ... Nedala bych jí tam na celý den. ... Možná, že to bylo brzo. ... Ale je pravda, že jí to strašně prospělo. Opravdu, ve školce se to dítě otkrá, a pak to není takový ten mamánek... Myslím, že 4 hodiny denně jí rozhodně neublíží. Ale strážit dítě od rána do večera [do školky], to mi přijde hrozný. ... nechápu maminky, když jsou [dome] třeba dva roky a [využívají] chůvy. (Jitka, 33 let, VŠ, 1 dítě 5 let, vdaná, zaměstnaná)

Ideály péče o dítě můžeme identifikovat všude tam, kde jsou všechny ostatní způsoby péče o dítě s tímto spontánně (bez vyzvání) poměřovány. Svoje působení a internalizace těchto ideálů mohou být tak silné, že se tyto ideály stávají ve svém působení sociálními normami. Ideál celodenní materské péče o děti mladší tří až čtyř let může vést při plánování větší rodiny k úvahám o tom, že se matka mezi porody jednotlivých dětí na své pracovní místo vrátit nebude. Irena, která se zabývala před porodem vědeckou činností a zároveň plánovala třídětnou rodinu, tři třemi lety přerušované návraty k vědecké profesi odmítla jako nereálné, a zůstala tak v domácnosti celých patnáct let. Ve svých úvahách o návratu na trh práce vzhledem k dlouholeté absenci v oboru zvažuje, že se requalifikuje na výuku daného oboru na střední škole případně započne výdělečnou činnost v oboru svého manžela, kterému by tak s jeho podnikáním neoficiálně a bezplatně pomáhala.

IRENA: ... já jsem na začátku řešila ... že když budu mít děti, takže se totalně odřizu od svojí profese. ... Já jsem se nechtěla vracet, že po třech letech se vrátím do práce a pak zase za nějakou dobu další dítě. To je nesmysl. (Irena, 37 let, VŠ, 3 děti - 15, 11 a 7 let, vdaná, v domácnosti)

Proti návratu na trh práce působí také posilování genderově specializovaných rolí v páru poté, co se rodičům narodí jejich první dítě. Ačkoli ani Anna ani její partner neměli před jejím těhotenstvím trvalý pracovní měř, s rodičovstvím se stal z jejího partnera hlavní živitel rodiny. Vzhledem k tomu, že se stal příjem manžela jediným trvalým příjemcem rodiny a Anna neměla zaměstnání, do něhož by se mohla vrátit, bylo jí v době, kdy se chtěla vrátit na trh práce zřejmé, že musí časování a způsob návratu k výdělečné činnosti přizpůsobit potřebám rodiny tak, aby nebyl ohrožen výkon manžellovy práce.

ANNA: ... moje představy byly, že to bude víc rovinnější. ... pracuje i o víkendech, pracuje do noci, to je téměř denní záležitost. ... Pokud by měla být moje práce ... stresujícím faktorem, tak ... se rozhodnu ... nemít vyloženě stálý zaměstnanecký poměr. (Anna, 26, SŠ, 2 děti - 3 a 1 rok, vdaná, v domácnosti, publiká rodičovský příspěvek)

MLÁDEŽ spočívá břemeno pečovatelské práce na matkách, závazek stálého zaměstnání často v době, kdy již výdělečnou činnost z nejrůznějších důvodů vyhodávají, za stávajících podmínek přijmout nemohou. Obdobně jako Anna jako i učitelka Lucie zvolila zpočátku jen večerní brigády. Na rozdíl od Anny však měla výdělečná činnost Lucie zlepšit finanční situaci rodiny. Její návrat k výdělečné činnosti tak implikoval i větší zapojení manžela do péče. Vymanitelnost partnerovy účasti na péči v období návratu matek na trh práce tedy závisí pouze na postojích obou partnerů k genderovým rolím, ale souvisí s tím, nakolik je výdělečná činnost ženy definována pro rodinný rozpočet jako nezbytná.

LUCIE: ... protože financí je opravdu dost málo, tak chodím kamarádovi pomáhat uklízet a dvakrát do týdne jsem večer z domu. Sice holky ... relativně uspořádám tak, aby mohly jít rovnou spát, nebo už jsou v posteli. Ale taky se stane, že musím [manžel] sám a už ... to zvládá. Už nandává i plínku, což u starší v životě neudělal. Protože financí není tolik, a já jsem měla možnost zkusit něco dělat ... musím se zapojovat. (Lucie, 38 let, VŠ, 2 děti - 8 a 2 roky, vdaná, na rodičovské)

V neúčinnosti s ideologií nutnosti celodenní péče matky o dítě mladší tří let přispělo také nastavení rodinné politiky, které účinně bránilo většině matek, aby se do zaměstnání vrátily dříve.

NATAŠA: ... já si tak jako v tý práci odpočinu od těch dětí ... No a jde to vlastně taky jen díky tomu, těm babičkám. ... když bych ho dala do jeslí třeba na všechny dny, tak bych přišla o sedm a půl [tisíc, které pobírá v rámci rodičovského příspěvku] plus bych platila skoro pět tisíc. To se dneska platí za jesle, i za státní. Takže to by bylo pro mne natolik finančně nevýhodný, že se mi to nevyplatí. (Nataša, 32 let, VŠ, 2 děti - 4 a 2 roky, kohabitující, zaměstnaná)

Statistická vyprávnění odhalují ještě jeden závažný, avšak méně zjevný aspekt ekonomického prodlužování ekonomické neaktivity českých matek. Prodlužování doby, po kterou zůstávají matky s malými dětmi oficiálně ekonomicky inaktivní, neznamená, že by nepracovaly. Kromě tradičně neplacené péče

Brigády a krátkodobé práce jsou tedy tím způsobem výdělečné činnosti, která se zdá být matkami stále častěji akceptována namísto návratu do státního zaměstnání v důsledku podminek, které pracovní možnosti matek ovlivňují. Z dlouhodobého hlediska však řešení krátkodobých smluv ženy ne tímto způsobem marginalizuje, má negativní dopad na jejich současné i budoucí příděly a přispívá nejen k genderovým nerovnostem, ale také k nerovnostem mezi dětmi žijícími s jedním, a se dvěma rodiči.

9.4 Závěr: Integrace výsledků analýz a diskuse

Doposud se výzkum refamilializace v české společnosti soustředil zejména na vývoj na poli rodinné politiky, případně na roli ideálů péče, nebo byla refamilializace dokumentována skrze komparaci hodnot indikátorů vycházejících z relativně nových, zpravidla jen porevolučních, průřezových dat. Tato studie ukázala, jakým způsobem může porozumění procesu refamilializace přispět výzkum životních drah skrze zkoumání lidské aktivity v historické/kohortní a biografické perspektivě. Tato studie je také inovativní tím, že kombinuje kvantitativní data obsahující informace o historii událostí s biografickými narativy za účelem hlubšího porozumění procesu refamilializace v české společnosti. Vzhledem k tomu, že kvantitativní a kvalitativní výzkumné přístupy jsou ve výzkumu životních drah jen zřídka kombinovány, cílem této kapitoly bylo ukázat, jakým způsobem mohou být efektivně propojeny v rámci metodologicky smíšeného výzkumu refamilializace.

Kvantitativní data ukázala časování, rozsah a rychlost změn týkajících se účasti různých kohort matek na trhu práce. Nedokázala však vysvětlit, jak k těmto změnám došlo. Bez hlubšího porozumění těmto změnám by mohly výsledky statistické analýzy historie událostí svádět ke zjednodušeným, až zavádějícím příčinným interpretacím statisticky zachyceného vývoje na poli kombinování práce a péče.

Analýza biografických příběhů různých kohort matek sice umožnila přiblížit jejich rozhodování o časování a způsobech návratu k výdělečné činnosti, a pomohla ke statistickým datům připojit plastičtější příběh refamilializace, sama o sobě by však rychlost, načasování a celospolečenský rozsah historických změn neobsáhla. Pouze integrací výsledků kvantitativního a kvalitativního zkoumání životních drah umožnila předložení komplexnějšího obrazu refamilializace v české společnosti.

Tato studie přispěla k porozumění refamilializaci v české společnosti a odhalení matčování, rozsahu a rychlosti změn v zaměstnanosti matek a skrze analýzu v biografických narativních rekonstruované zkušenosti kombinování či etapizování placené práce a péče v průběhu jejich života. Na rozdíl od obecně sdílené představy o tom, že proces genderově konvenční refamilializace přinesla do české společnosti až polistopadová společenská transformace, kvantitativní analýza životních drah ukázala, že lze její kořeny hledat již v období normalizace, kdy se po potlačení demokratických snah v roce 1968 politické elity zaměřily na odvrácení zájmu lidí od veřejných záležitostí k rodinnému konzumu. Již tehdy – na rozdíl od vývoje na západ od našich hranic – začalo docházet k prodlužování celodenní péče matek o každé dítě a zároveň již tehdy narůstala praxe etapizování (namísto kombinování) práce a péče v podobě nenavrácení se do zaměstnání mezi jednotlivými porody. Porevoluční prodlužování času, který tráví matky celodenní péčí o své děti, bylo tedy spíše než radikální změnou modelu kombinování práce a péče radikálním vystupňováním během předchozího režimu ustaveného modelu etapizování práce a péče v životě matek.

Ačkoliv tato studie odhalila kořeny refamilializace v české společnosti již před rokem 1989, neznamená to, že porevoluční vývoj rodinné politiky a situace na trhu práce neměly zásadní vliv na prodlužování doby, kterou tráví české matky celodenní péčí o děti. Také to neznamená, že by nemělo etapizování práce a péče před a po roce 1989 radikálně odlišné následky v rámci centrálně plánované ekonomiky nepřinášelo riziko následné nejistoty na trhu práce. Současný vysoký podíl matek řetězcích krátkodobé pracovní smlouvy, dohody o provedení práce a další, z hlediska pracovní jistoty obdobně nevýhodné smlouvy, se dozajista zcela odlišuje od jednoho celoživotního zaměstnání nebo spíše několika za sebou jdoucích dlouhodobých zaměstnaneckých poměrů, tak jak tomu bylo před rokem 1989.

Navzdory podstatným před- a porevolučním rozdílům, objevení kořenů refamilializace v české společnosti je důležité pro pochopení refamilializace v této době, proč nevyvolalo směřování rodinné politiky po roce 1989 ve společnosti tolik dlouhou dobu žádné protesty. V neposlední řadě může být toto poznání v mezinárodní komparativní perspektivě využito při explanaci existujících rozdílů v praxi kombinování práce a péče mezi státy střední a východní Evropy – s Českou republikou, Slovenskem a Maďarskem vykazujícími nejnižší

zaměstnanost matek, a Slovinskem, Litvou nebo Lotyšskem vykazujícími opak relativně vysokou zaměstnanost matek.

Statistická analýza životních drah odhalila kořeny refamilializace již před rokem 1989 a zároveň poukázala nejen na načasování, rychlost a rozsah prodlužování ekonomické neaktivity v životních drahách matek, ale také na jeden z jejich důsledků v podobě rozšiřující se praxe zaměstnávání matek na krátkodobé pracovní smlouvy. Biografické narativy pomohly porozumět procesům, které stojí za stále delším prodlužováním období ekonomické neaktivity českých matek, a poukázaly na kulturně-strukturální zakotvení omezených možností, v jejichž rámci se ženy (a muži) o kombinování práce a péče rozhodují. Cílem zde nebylo pojmenovat všechny relevantní faktory, které vstupují do rozhodování matek o jejich návratu na trh práce, ale poukázat na to, jak se při něm střetávají „vnitřní“ hodnotové i „vnější“ institucionální a strukturální důvody a motivace pro i proti různým formám zaměstnání a to za účelem ilustrace doposud málo diskutovaného dopadu re-familializace v podobě skryté práce matek. Vedle tradičně neplacené práce v domácnosti a péče si řada matek řetězcích období „celodenní“ péče o děti totiž oficiálně či neoficiálně přivydělává.

Tato kapitola se zaměřila na prozkoumání procesu refamilializace v české společnosti, jehož počátek identifikovala již v 70. letech 20. století. Jiné dvě studie, na které zde navazují a které vycházely z dat zahrnujících starší kohorty matek (Palonciová 2011; Hašková, Uhde 2009) ukázaly, že nejkratší dobu celodenní péče o každé dítě vykazovaly matky v 60. letech, zatímco matky se vracely do zaměstnání velmi krátce po porodu dítěte, tj. některé zůstávaly s dětmi doma stejně dlouho, nebo i déle než dnes. Tato zjištění jsou v souladu s výsledky této studie a rozšiřují ji ještě více do minulosti. Na rozdíl od této studie nás tak informují o časování, rychlosti a rozsahu defamilializace v české společnosti na počátku 60. let.

V této kapitole jsem se zaměřila na jeden specifický aspekt genderové konvenční refamilializace v české společnosti – prodlužování doby, po kterou zůstávají matky ekonomicky neaktivní, aby mohly poskytovat celodenní péči svým dětem. Pochopitelně by však bylo možné detailně studovat i další aspekty refamilializace, z nichž některé tato kapitola pojmenovala či naznačila, ale nebyl zde prostor pro jejich hlubší analýzu. Další studie by se mohla soustředit například na porozumění zkušenosti otců, kteří si přes legislativní i názorové změny směrem k akceptaci péče otců v raném věku dětí naopak stále častěji berou v tomto období péče přechodové hodiny v zaměstnání. Přínosné by bylo také hlubší prozkoumání vztahů mezi „genderově konvenční refamilializací“ na straně jedné a konkrétními podobami rostoucí rozrůzně

osti životních drah v české společnosti na straně druhé. Zde, ale i v dalších kapitolách této knihy prezentovaná zjištění o rostoucím podílu bezdětných sokoškoláčků, o rozrůstajícím se podílu nízkovzdělaných mužů a žen, kteří zůstávají marginalizováni na trhu práce a zároveň neukotvení v relativně stabilních partnerských a rodičovských vazbách, ukazují nejen na rostoucí rozdílnost, ale také stratifikaci životních drah. Ta přispívá k „vyloučení“ těch malým potenciálem pro naplnění genderově konvenční dělby práce z účasti některých doménách života a k marginalizaci těch, jejichž postavení je ve společnosti již tradičně marginalizované.